

अभिज्ञानशाकुन्तलम्

टिप्पणी

अयं उक्तिः प्रायः महान् संस्कृतकविकालिदास- 'कालिदासास्य सर्वासमाभिज्ञानशकुन्तलम्' तथा 'काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्या शकुन्तलम्' इति प्रयुक्तः। संस्कृतविद्वांसः कालिदासस्य कृतयः न केवलं संस्कृतसाहित्यस्य अपितु विश्वसाहित्यस्य अपि उत्तमः ग्रन्थः इति स्वीकृतवन्तः। एतत् नाटकं यस्मिन् कालिदासः सर्वतत्त्वानि अतीव सुन्दरं प्रयुक्तवात्। अस्मिन् नाटके कालिदासः चन्द्रवंशीराजस्य दुष्यन्तस्य महर्षिकण्वस्य पालकपुत्रीयाः शकुन्तलायाश्च प्रेम्णः, विरहस्य, पुनर्मिलनस्य च कथां कथयति, यत् सः भिन्न-भिन्न-नाट्य-विवर्तनैः अभिव्यञ्जयति। एषा एव रचना नाट्यशास्त्रे सर्वाधिकं अनुवादिता, प्रदर्शिता च अस्ति। अभिज्ञानशकुन्तलम् इति नाट्यशास्त्रपरम्परायां महान् नाटकम्। नाट्यशास्त्रे वर्णितविषयाणां व्याख्यानार्थं प्रायः कालिदासस्य ग्रन्थानां उदाहरणानि दीयन्ते।

अभिज्ञानकुन्तलम् इति एकमेव ग्रन्थः यः भारते अपि च विश्वस्य अन्यभाषासु अपि अनुवादितः अस्ति। अस्मिन् पाठे वयं कालिदासस्य अस्याः महान् सृष्टेः अभिज्ञानशकुन्तलम् इति ज्ञातुं प्रयतेम।

शिक्षणपरिणामाः

अस्य पाठस्य अध्ययनं कृत्वा, भवन्तः-

- महाकवि कालिदासस्य विषये ज्ञातुम्;
- कालिदासस्य कृतीनां विषये ज्ञातव्यम्;
- अभिज्ञानस्य विषये ज्ञातुं शकुन्तल कथा;

भारतीयनाटकानां
परिचयम्

टिप्पणी

- अभिज्ञानशाकुन्तलस्य पात्राणां विषये ज्ञातव्यम्; तथा
- अभिज्ञानशाकुन्तलस्य नाट्यशैल्याः विषये ज्ञातुं।

10.1 कालिदासस्य सामान्यपरिचयः

महाकविकालिदासस्य जीवनं परिचयं च विषये विद्वानानां मतभेदः अस्ति। कालिदासः उज्जयनीराजस्य विक्रमादित्यस्य नवरत्नेषु अन्यतमः अस्ति, तस्य कालखण्डः च पूर्वोत्तरः प्रथमशताब्दी इति अनेके विद्वांसः सहमताः सन्ति। कालिदासः यदा स्वग्रन्थान् लिखितवान् सः समयः बौद्धधर्मस्य क्षयस्य वैदिकधर्मस्य पुनरुत्थानस्य च समयः आसीत्। मौर्यवंशस्य राजशक्तिः सुङ्गवंशस्य ब्राह्मणानां हस्ते गता आसीत्, वैदिकधर्मस्य च राज्यसमर्थनं प्राप्तम् आसीत्। यज्ञसंस्कारः, वेदमन्त्रपाठः च पुनः समाजे लोकप्रियः भवितुम् आरब्धवान् कालिदासस्य कृतयः अवगन्तुं तस्य कालस्य सामाजिक-सांस्कृतिकसंरचनाम् अवगन्तुम् अतीव महत्त्वपूर्णम् अस्ति।

महाकविः कालिदासः केवलं त्रीणि महाकाव्यानि, त्रीणि रूपकाणि च रचितवान्, परन्तु लेखनप्रतिभायाः कारणात् सः जगतः महान् निर्मातृषु गण्यते। तेन लिखितानि महाकाव्यानि त्रीणि सन्ति - (1) मेघदूतम्, (2) रघुवंशम् तथा (3) कुमारसम्भवम्। तथा च, तेन लिखितानि रूपकानि त्रीणि सन्ति- (1) मालविकाग्निमित्रम्, (2) विक्रमोर्वशीयम् तथा (3) अभिज्ञानशाकुन्तलम्।

कालिदासस्य प्रथमं नाटकं 'मालविकाग्निमित्रम्' इति यत् शुङ्गवंशीराजस्य अग्निमित्रस्य, मालविका नाम राजकुमार्याः च प्रेमकथा अस्ति। तस्य द्वितीयं नाटकम्- 'विक्रमोर्वशीयम्' अप्सरा उर्वशी-राजपुरुवरयोः परस्परप्रेमस्य कथां कथयति। अस्याः कथायाः मूलरूपं वैदिककथाभ्यां तेन स्वीकृतम्। अस्मिन् क्रमे तस्य तृतीयं नाटकं 'अभिज्ञानशाकुन्तलम्' इति यत् राजा दुष्यन्तस्य शाकुन्तलस्य च प्रेमकथा अस्ति। रचनादृष्ट्या कालिदासस्य सम्पूर्णपरिपक्वशैल्या लिखिता अस्ति।

10.2 अभिज्ञानशाकुन्तलपरिचयः

कालिदासः महाभारतस्य शाकुन्तलोपाख्यानं इत्यस्मात् अभिज्ञानशाकुन्तलस्य कथां स्वीकृतवान् अस्ति। अभिज्ञानशाकुन्तले नाटके कालिदासः स्वकल्पनाया मूलकथायां किञ्चित् परिवर्तनं कृत्वा नाटकं अधिकं रोचकं कर्तुं प्रयतते। सः नायकस्य नायिकायाः च चरित्रं बहु सुन्दरं चित्रयति। स्वकल्पनाद्वारा सः मूलकथायां केचन परिवर्तनानि कृतवान्, सार्वजनिकशिष्टाचारं अपि निर्वाहितवान्। महाभारत इव शाकुन्तलस्य कथा पद्मपुराणे अपि प्राप्यते। पद्मपुराणे प्राप्तायाः कथायाः अभिज्ञानशाकुन्तलस्य कथायाः सह किञ्चित् साम्यम् अस्ति। अत एव केचन समीक्षकाः मन्यन्ते यत् कालिदासः पद्मपुराणात् स्वनाटकस्य कथानकं चिनोति। अभिज्ञानशाकुन्तलम् इति मनोरञ्जनात्मकं सरलं च रचना अस्ति। कालिदासः स्वकल्पनात् किञ्चित् परिवर्तनं करोति यथा भानवरस्य दृश्यं, दुर्वासस्य शापं, मत्स्यजीविप्रसङ्गं, चतुर्थं कृत्यं च इति स्पष्टम्। अस्माभिः नाटकस्य

कथानकेन सह एतत् तथ्यं अवश्यमेव अवगन्तव्यं, तदा एव प्रत्येकं अन्ते वर्णितायाः कथायाः विषये सम्पूर्णतया ज्ञातुं शक्नुमः।

पाठगतप्रश्नाः 10.1

1. कालिदासस्य कालः कः?
2. कालिदासस्य कः उत्तमं नाटकं मन्यते?
3. अभिज्ञानशाकुन्तलस्य कथानकं के के स्रोताः सन्ति?
4. अभिज्ञानशाकुन्तलस्य मूलकथा का अस्ति?
5. कालिदासस्य काव्यरचनाः सन्ति?

टिप्पणी

10.3 अभिज्ञानशाकुन्तलस्य कथानकः

कालिदासः स्वस्य 'अभिज्ञानशाकुन्तला' इति नाटकस्य मुख्यकथां सप्त-अङ्केषु विभक्तवान् अस्ति। प्रत्येकाङ्के वर्णिता कथा यथा-

अंकः-1

प्रथमकर्मारम्भे कालिदासः आवाहनप्रक्रियाम् कृत्वा शिवस्य स्तुतिं करोति। तदनन्तरं सूत्रधरं नातिं च मञ्चं प्रविशन्ति। सूत्रधरः नातिम् आहूय वदति यदि सा आभूषणं धारयति तर्हि अत्र आगच्छतु। कथाकारः स्वसंवादे प्रेक्षकान् सम्बोधयति, नातिं च तेषां पुरतः नाटकं प्रस्तुतुं प्रार्थयति। दुष्यन्तः सूत्रधरनातिप्रसंगेन सह मञ्चं प्रविशति। राजा दुष्यन्तः मृगयायां कण्वस्य तपोवनं प्राप्नोति। ते ज्ञायन्ते यत् कण्वः तपोवनात् अन्यत्र कस्यचित् कार्यस्य कृते गतः अस्ति। तदा दुष्यन्तस्य दृष्टिः पतति शकुन्तला स्वमित्रैः सह वृक्षान् सिञ्चति। शकुन्तलस्य सौन्दर्यं दृष्ट्वा दुष्यन्तः तस्याः प्रति आकृष्टः भवति, तथा च मुग्धः भवति। तस्य हृदये शकुन्तलाप्रति प्रेमः प्रफुल्लते। शकुन्तला मेनकाविश्वामित्रयोः कन्या इति कण्वः कृषिणा पालिता इति राज्ञः परिचयः भवति। अंकस्य अन्ते दुष्यन्तस्य शकुन्तलस्य च हृदये परस्परं प्रेम आरभ्यते।

अंकः-2

अस्मिन् कर्मणि राजा स्वमित्रेण विदुषकेन सह शकुन्तलस्य सौन्दर्यं प्रेम च कथयति।

भारतीयनाटकानां
परिचयम्

टिप्पणी

अंक:-3

तृतीयाङ्कस्य आरम्भे शकुन्तला अस्वस्थः इति ज्ञात्वा मित्राणां आग्रहेण सा राजानं प्रति प्रेमपत्रं लिखति। संयोगेन तस्मिन् एव क्षणे राजा दुष्यन्तः आगत्य शकुन्तलायाः प्रेम्णः विषये ज्ञात्वा तस्याः विवाहस्य इच्छां प्रकटयति। आचार्याणां सूचनां विना उभौ गन्धर्वविवाहं सम्पन्नवन्तौ।

अंक:-4

चतुर्थे कृत्यां केनचित् कारणात् राजा दुष्यन्तस्य हस्तिनापुरं प्रति प्रत्यागन्तुं भवति। सः शकुन्तलाम् स्वस्य नामकं वलयम् धारयति, शीघ्रमेव तं आह्वयितुं च आशवासयति। भर्तुः गमनेन दुःखिता शकुन्तला तपोवनम् आगतं दुर्वासमुनिं प्रति ध्यानं न ददाति। तेन क्रुद्धः दुर्वासा शकुन्तल ऋषिं शापयति यत् यदा समयः आगच्छति तदा यस्य स्मृतौ भवतः नष्टः सः त्वां न परिचिनोति इति। नष्टत्वात् शकुन्तला स्वयं शापं श्रोतुं असमर्था अस्ति किन्तु संयोगेन तस्याः मित्राणि एतत् शापं शृण्वन्ति। यदा मित्राणि दुर्वासमुनिं प्रार्थयन्ति तदा दुर्वासः केवलं अभिज्ञानपरिचयविषयं दर्शयित्वा शापस्य प्रभावः समाप्तः भविष्यति इति आशवासनं ददाति। तीर्थयात्रातः प्रत्यागत्य महर्षि कन्वः आकाशवाणीद्वारा ज्ञायते यत् शकुन्तला दुष्यन्तश्च विवाहे निवसतः शकुन्तला गर्भवती अस्ति। गर्भवतीं शकुन्तलां भर्तुः समीपं प्रेषयितुं व्यवस्थापयन्ति। प्रकरणस्य अन्ते तपोवनतः शकुन्तलस्य प्रेषितस्य दृश्यं अतीव मार्मिकं दर्शितम् अस्ति।

अंक:-5

पञ्चमे कृत्यां शकुन्तला ऋषिभिः गौतमीभिः सह हस्तिनापुरं प्राप्य राजा दुष्यन्तस्य पुरतः गत्वा तं याचते। परन्तु दुर्वासमुनेः शापात् राजा शकुन्तलं न परिचिनोति। शकुन्तलः प्रमाणं प्रस्तुतुं न समर्थः यत् अहं स एव व्यक्तिः यस्य सह भवता गन्धर्वविवाहः कृतः, मम गर्भे अयं बालकः भवतः एव यतः दुष्यन्तेन दत्तं वलयम् जले पतितम्। सा दुर्वासमुनिशापं स्मरति किन्तु किमपि ज्ञानाभावात् सा स्वस्य वचनं सिद्धं कर्तुं असमर्था भवति। अपमानं अनुभवन् रुदन्ती शकुन्तला राज्ञः निवर्तते ततः दिव्यः ज्योतिः (मेनका) तां हरति।

अंक:-6

षष्ठे कर्मणि दुष्यन्तः शकुन्तलं ज्ञातुं आगच्छति। शकुन्तलस्य पतितं वलयम् मत्स्यस्य उदरे मत्स्यजीविना लभ्यते। यदा सः विपणौ वलयस्य विक्रयं कर्तुं गच्छति तदा सैनिकाः तं राज्ञः नामधारितं वलयम् दृष्ट्वा तं गृह्णन्ति। नगररक्षकाः मत्स्यजीवितः एतत् वलयम् अन्वेष्टुं कथां श्रुत्वा वलयम् राज्ञः समीपं नयन्ति। पुरतः वलयम् दृष्ट्वा राजा दुष्यन्तः विस्मृतं घटनां स्मरति। सः शकुन्तला सह प्रेम्णः विवाहस्य च सर्वाणि वस्तूनि स्मरति। राजा दुःखी भूत्वा शकुन्तलास्मृतिषु नष्टः भवति। ततः स्वर्गात् इन्द्रस्य सारथिः मातली रथेन सह दुष्यन्तस्य राजानं गत्वा इन्द्रस्य आज्ञानुसारं राक्षसान् मारयितुं याचते। राजा सद्यः स्वर्गं प्रति गच्छति।

अंक:-7

सप्तमे कृत्यां यदा राजा दुष्यन्तः राक्षसान् मारयित्वा स्वर्गात् प्रत्यागच्छति तदा मरीचः अदितिस्त्य आश्रमे तिष्ठति। संयोगवशं दुष्यन्तः तत्रैव स्वपुत्रं भरतं शकुन्तलं च मिलति। राजा शकुन्तलस्य अपराधस्य क्षमायाचनां करोति, मरीचृषिः तौ द्वौ अपि आशीर्वादं ददाति। राजा दुष्यन्तः स्वपत्न्या सह पुत्रेण सह हस्तिनापुरं प्रत्यागच्छति तेन च नाटकस्य समाप्तिः भवति।

नाट्यशास्त्रे कथानकस्य त्रयः वर्गाः वर्णिताः सन्ति ख्र प्रसिद्धः, उत्पाद्यः, मिश्रितः च। अभिज्ञानशाकुन्तलस्य कृते कालिदासेन प्रयुक्ता कथासामग्री प्रसिद्धगुणा अस्ति। कालिदासः महाभारतस्य शकुन्तलोपाख्यानात् एतां कथां स्वीकृतवती यस्याः वर्णनं आदिपर्वस्य अष्टमे अध्याये अस्ति। परन्तु महाभारतस्य कथायां कालिदासस्य अभिज्ञानशाकुन्तलम् इत्यत्र वर्णितकथायां च अनेके महत्त्वपूर्णाः परिवर्तनाः सन्ति इति अपि अत्यन्तं महत्त्वपूर्णम् अस्ति। इयं कथा महाभारते अत्यल्परूपेण लभ्यते, कालिदासः स्वकल्पना, कौशलेन च एतत् कथानकं नाटकरूपेण परिणमयितवान् अस्ति। यस्मिन् सः मानवहृदयस्य भावानाम् मार्मिकं वर्णनं करोति। सः स्वकल्पनेन कथानकं गतिशीलतां ददाति, पात्रस्य च योग्यरूपेण चित्रणं करोति। भृङ्गस्य दृश्यं, वलयस्य पतनस्य, प्राप्तस्य च घटना स्वयमेव मनोहरम् अस्ति। महाभारते राजा दुष्यन्तः कामुकः व्यभिचारी च चित्रितः अस्ति यः समाजभयात् स्वपत्न्याः पुत्रस्य च परिचयं न करोति। सः सर्वं ज्ञात्वा अपि अनृतं वदति। परन्तु कालिदासस्य दुष्यन्तं महाभारतस्य दुष्यन्तात् सर्वथा भिन्नम् अस्ति।

टिप्पणी

पाठगतप्रश्नाः 10.2

1. अभिज्ञानशाकुन्तले कति बिन्दवः सन्ति?
2. अभिज्ञानशाकुन्तलस्य नायकः कः?
3. अभिज्ञानशाकुन्तले कस्य प्रेमकथा अस्ति?
4. दुर्वासेन दत्तः शापः कस्मिन् कर्मणि उल्लिखितः?
5. नाट्यशास्त्रानुसारं अभिज्ञानशाकुन्तलस्य कथा कः वर्गः?
6. मत्स्यजीवविषये घटना कस्मिन् कर्मणि अस्ति?

10.4 अभिज्ञानशाकुन्तला नाटकस्य पात्राणि

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य मुख्यं उद्देश्यं रसस्य परिपक्वीकरणम् अस्ति। रसस्य प्रदर्शनेन एव प्रेक्षकाणां मनोरञ्जनं कर्तुं शक्यते तथा च यदा नाटकस्य पात्राणि तेषां पात्राणि च आकर्षकाणि भवन्ति तदा

भारतीयनाटकानां
परिचयम्

टिप्पणी

एव प्रेक्षकाणां मनोरञ्जनं भवति। नाटकस्य सफलतायाः असफलतायाः च मुख्यः अन्तरः कथानकं, तस्य पात्राणि, पात्राणां चरित्रचित्रणं च भवति। कालिदासः अभिज्ञानशाकुन्तलम् इति नाटकस्य कथानकपरिवर्तनानि स्वकल्पनेन सह समावृत्य अपि तत्सहकालं स्वकल्पनेन पात्राणां चरित्रस्य अपि रोचकरीत्या चित्रणं कृतवान्। अभिज्ञानशाकुन्तलम् इत्यस्मिन् पात्राणां संख्या तुल्यकालिकरूपेण अधिका अस्ति किन्तु नाटकस्य मुख्यपात्राणि सन्ति- दुष्यन्तः, शकुन्तला, अनुसूया, प्रियमवदा, गौतमः, कण्वः, दुर्वासा, मारीचः, शारंगर्वः, शार्दूलः, विदुषकः च।

दुष्यन्तः

दुष्यन्तः अभिज्ञानशाकुन्तलस्य नायकः नाटकस्य दृष्ट्या सः धैरोदत्तः स्वभावतः नायकः अस्ति। दशरूपके नायकस्य धैरोदत्तस्य चर्चा कुर्वन् धनञ्जयः तस्य गुणानाम् उल्लेखं कृतवान्- महान् बलम्, अतीव गम्भीरम्, स्थिरं मनः, अहंकारहीनः, दृढनिश्चयः च। अयं पात्रः देवः पौराणिकः वा ऐतिहासिकः वा भवेत्, उच्चगोत्रजातः व्यक्तिः भवेत् इति अपि तेन उक्तम्। अभिज्ञानशाकुन्तलस्य नायकः दुष्यन्तः सर्वेषु वर्गेषु श्रेष्ठः। अस्मिन् नाटके दुष्यन्तः सुन्दरः, बलवान् च युवकः इति चित्रितः अस्ति। दुष्यन्तः स्वभावतः अतिगम्भीरः शासकः महाबलः। अभिज्ञानशाकुन्तलम् इत्यस्मिन् दुष्यन्तस्य देवराज इन्द्रस्य मित्रत्वेन वर्णनं कृतम् अस्ति। यदि कस्यचित् सह वैरं भवति युद्धस्य वा स्थितिः उत्पद्यते तर्हि तादृशे सति देवीः दुष्यन्त-इन्द्रयोः एव स्वरक्षणम् अपेक्षन्ते। षष्ठकर्मान्ते दुष्यन्तः स्वयमेव इन्द्रलोकं प्रति गच्छति इन्द्रस्य आदेशेन राक्षसैः सह युद्धं कर्तुं। मम अभिप्रायः अस्ति यत् दुष्यन्तः एव शूरः, गम्भीरः, धैर्यवान्, भव्यः च पात्रः अस्ति।

शकुन्तला

शकुन्तला अभिज्ञानशाकुन्तलस्य नायिका अस्ति। विश्वामित्रस्य अप्सरा मेनकस्य च पुत्री। तस्य मातापितरौ जन्मतः एव तं त्यक्तवन्तौ आस्ताम् एतादृशे सति शकुन्तला कण्वर्षिणा पालिता। शकुन्तला अद्वितीयसौन्दर्यस्य अस्ति। प्रथमे कर्मणि एव शकुन्तला यदा वृक्षान् सिञ्चति तदा कालिदासः दुष्यन्तद्वारा स्वस्य सौन्दर्यं यौवनं च चित्रितवती अस्ति। स्वयं अप्सरस्य पुत्री अतः तस्याः सौन्दर्यं आकर्षकम् अस्ति। तयोः विरहेण दुःखिता भवति दुष्यन्तः सौन्दर्यकौमार्येण मुग्धः। यदि वयं सम्पूर्णनाटकस्य सन्दर्भे शकुन्तलायाः चरित्रं पश्यामः तर्हि तस्याः पात्रे केचन महत्त्वपूर्णाः गुणाः दृश्यन्ते यथा- लज्जा, तपोवनस्य कन्या इति कारणतः तस्याः स्वभावे सरलता, शुद्धता, निर्दोषता च अस्ति। सा स्वनायकस्य निष्ठावानप्रेयसी अस्ति। यस्मिन् दिने दुष्यन्तं पश्यति, तस्मिन् दिने सा तस्य प्रेम्णा पतति, आश्रमस्य स्वभावस्य विपरीतम्। वियोगे सति सा ज्वरेण पीडितः भवति। शकुन्तला स्वयं ज्ञानकलासु निपुणा अस्ति। पशुपालन-उद्यान-आतिथ्य-विषये सः सम्पूर्णतया निपुणः अस्ति।

विदुषकः

विदुषकः संस्कृतनाट्यशैल्याः महत्त्वपूर्णः पात्रः अस्ति। मुख्यकथायां तस्य विशिष्टा भूमिका नास्ति किन्तु तदपि एतत् पात्रं प्रेम्णा नायकस्य साहाय्यं करोति। सः स्वस्य वाक्-कर्मणा प्रेक्षकाणां

टिप्पणी

मनोरञ्जनं अपि करोति, अत एव नाटके विदूषकस्य भवितुं अतीव महत्त्वपूर्णं मन्यते। स्वभावतः वीरं मनोरञ्जयति तस्य विश्वस्तमित्रः। सः स्वस्य हास्यवेषस्य, अटपटे संवादशैल्याः, आकृतिस्य च माध्यमेन हास्यं निर्माति। ब्राह्मणत्वेऽपि एते पात्राः अशिक्षिताः मूर्खाः च दृश्यन्ते। ते स्वभावतः लोभी कायराः च सन्ति, परन्तु यदि वयं गभीरं पश्यामः तर्हि ते नायकस्य समक्षं प्रश्नान् उत्थापयितुं समर्थाः सन्ति। नायकस्य स्तुतिं कुर्वन्तः तस्य कर्मणामपि आलोचनां कुर्वन्ति। शकुन्तलायां विदूषकपात्रं अतीव सरलं मन्दबुद्धियुक्तं च दर्शितम् अस्ति।

अनुसूया प्रियमवदा च

प्रथमे ४ अङ्केषु शकुन्तलस्य मित्रद्वयस्य उल्लेखः अस्ति- अनुसूया प्रियमवदा च। कथानकं गतिशीलं कर्तुं एतयोः द्वयोः अपि महत्त्वपूर्णा भूमिका अस्ति। उभौ शकुन्तलस्य कल्याणं सदा चिन्तयन्तौ शकुन्तला इव च शोभनौ। उभौ शकुन्तलस्य समानवयसौ व्यावहारिकौ सुशिष्टौ शिष्टौ मृदुभाषौ च। उभौ अपि प्रत्येकस्मिन् कार्ये शकुन्तलस्य समर्थनं कुर्वतः। अनुसूया धैर्यवान् व्यावहारिकः च अस्ति, अतः एव प्रियमवदा दुर्वासस्य शापं श्रुत्वा भीतः भवति, परन्तु अनुसूया धैर्यं धारयति, दुर्वासात् शापात् मुक्तिं प्राप्तुं समाधानं याचते। अनुसूया इव प्रियमवादः मृदुभाषी, विनोदी, जिज्ञासुः च अस्ति। अनुसूया इव प्रियमवादः शङ्कितस्वभावः नास्ति। अनुसूया शकुन्तलायाः संकटे प्रियमवादस्य च प्रेमप्रसङ्गे समर्थनं करोति। तेषु एकः श्रेष्ठः, चिन्तनशीलः, गम्भीरः च, अपरः हास्यप्रधानः, वाक्पटुः च अस्ति।

कण्वः

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य कण्वः महत्त्वपूर्णः पात्रः अस्ति। सम्पूर्णकथायां कण्वस्य आगमनं कतिपयेषु एव भवति। कण्वः आश्रमस्य पितृपुरुषः शकुन्तला तस्य दत्तककन्या। तस्याः हृदये स्नेहः अस्ति, तस्याः तीर्थयात्रायां गतः तस्याः शान्तिः च। अभिज्ञानशाकुन्तलस्य अध्ययनेन कण्वः ऋषिस्य केचन महत्त्वपूर्णाः लक्षणानि प्रकटयन्ते। यथा सः तपस्वी ब्रह्मचारी, सहजः, अतीव प्रभावशाली च अस्ति। स्वस्य आध्यात्मिकशक्त्या सः अतीत-भविष्य-वर्तमानयोः विषये सर्वं ज्ञातुं शक्नोति, अत एव सः शकुन्तलायां आगच्छन्तीं आपदं पूर्वमेव ज्ञात्वा तस्याः ग्रहशान्तिं प्राप्तुं सोमतीर्थं गतः आसीत् आश्रमं प्रत्यागत्य अपि सः तपस्याद्वारा शकुन्तलस्य दुष्यन्तस्य च गन्धर्वविवाहस्य विषये ज्ञातवान्।

शारन्वर्गः शार्द्वतश्च

शारङ्गवर्गः शरद्वतश्च कण्वस्य शिष्यौ। तेषां गुरुप्रति अपारभक्तिः श्रद्धा च वर्तते। गुरुणाभावे सः आश्रमस्य व्यवस्थां पालयति। शारन्वर्गः वयसा शार्द्वतात् ज्येष्ठः अस्ति। शार्द्वतात् अधिकः विवेकशीलः अस्ति। यत्र शार्द्वतस्य जनजीवने अरुचिः अस्ति। सः राजप्रसादं ज्वालाभिः व्याप्तं पश्यति। सः शिष्टः, शान्तः च स्वभावः अस्ति।

भारतीयनाटकानां
परिचयम्

टिप्पणी

दुर्वासार्धि

दुर्वासा ऋषिः तपस्वी स्वभावतः कठोरः, अभिमानी, क्रुद्धः, क्रूरः च दृश्यते। अभिज्ञानशाकुन्तलामे यदा शकुन्तला दुष्यन्तस्मृतौ नष्टा तिष्ठति, तदा तस्य दिव्यदृष्ट्या शकुन्तला भर्तृवियोगात् भावनाशून्यतां प्राप्तवती इति अवगच्छति, परन्तु तदपि तस्य अनादरं मत्वा शकुन्तलाया भर्ताविरहार्थं शापयति। प्रियमवदा लघुदोषस्य कृते एतादृशं महत् शापं दातुं अन्यायं मन्यते। एषा घटना दुर्वासस्य मुनिस्य क्रुद्धं हिंसकं च सिद्धयति।

महर्षिमारिचः

महर्षिमारिच दिव्यलोकनिवासी अस्ति। तस्मिन् लोके स्वर्गसम्पदां प्राप्य अपि मुनयः तेभ्यः दूरं तिष्ठन्ति, तपसामग्नाः च तिष्ठन्ति। कल्पवृक्षः अस्ति चेदपि ऋषि मरिचः अप्सरासङ्गमे संयमजीवनं यापयति। अत्यन्तं धैर्यवान् तपस्वी धैर्यवान् स्थिरचित्तगुणाः। दुष्यन्तः यदा स्वाश्रमं प्राप्नोति तदा महर्षि मरिचः समाधिस्थः भवति। दुष्यन्तः तं कठोरतपस्याय पूजयति। अत्र मरिच इन्द्रादिदेवानां पिता इति प्रकाशयते। भगवान् विष्णुः अपि वामनावतारे तस्य जन्म लभते। कार्यविरक्तः प्रजानां हिताय तपसा निरतः। शकुन्तला अस्य आश्रमं प्राप्य शान्तिं प्राप्नोति। महर्षि मरिचः शकुन्तलपुत्रस्य सर्वाणि संस्काराणि कृतवान् आसीत्। कालिदासः महर्षिमारिचस्य आशीर्वादेन अतीव कुशलतया नाटकस्य समाप्तिम् अकरोत्।

गौतमी

गौतमी तपस्वी शकुन्तला स्वकन्यायाः इव प्रेम्णा। प्रथमे प्रकरणे यदा प्रियमवादः शकुन्तला सह विनोदं करोति तदा शकुन्तला अनसूया इत्यस्मै कथयति यत् सा आर्यगौतमस्य समक्षं तस्य विषये शिकायतुं प्रवृत्ता भविष्यति। तथा च तृतीये कर्मणि अपि शकुन्तला व्याधिता इति प्रकाशयते ततः गौतमिः तां उपसृत्य पृच्छति। गौतमीं आगच्छन्तं दृष्ट्वा दुष्यन्तः दूरं गच्छति, एतत् यतो हि दुष्यन्तस्य वृद्धानां प्रति आदरः आसीत्। चतुर्थे अंके महर्षिकरणेन शकुन्तला सह गौतमीं रक्षकत्वेन प्रेषितवती आसीत्। यदा दुष्यन्तः शकुन्तलं न परिचिनोति तदा गौतमिः तस्मै व्याख्याय शकुन्तलं मुक्ततया वक्तुं आज्ञापयति। एवं प्रकारेण कालिदासः तां प्रेम्णा मातृत्वेन चित्रितवती अस्ति।

पाठगतप्रश्नाः 10.3

1. दुष्यन्तः कस्य प्रवृत्तेः नायकः अस्ति?
2. शकुन्तलस्य विषये कथयतु?
3. अनुसूया प्रियमवदाश्च के सन्ति?

4. कण्वः कः?
5. दुर्वासा मुनिः का स्वभावः?
6. दुष्यन्तशकुन्तला च अन्ते कुत्र मिलति?

10.5 अभिज्ञानशाकुन्तलस्य नाट्यशैली

- संस्कृतनाट्यकारेषु कालिदासः श्रेष्ठः रचनाकारः अस्ति। अभिज्ञानशाकुन्तलम् अस्य तृतीया अन्तिमा च रचना अस्ति। अस्मात् पूर्वं तेन मालविकाग्निमित्रं विकर्मावास्यं च रचितम् आसीत्। अन्येषां नाटकानां तुलने अभिज्ञानशाकुन्तलम् इत्यस्मिन् कालिदासस्य भाषा, शैली च परिष्कृता अस्ति। सः संवादानाम् कृते लघु, सरलं, रोचकं च शैलीं प्रयुङ्क्ते। अभिज्ञानशाकुन्तलम् संस्कृतनाटकेषु श्रेष्ठम् इति उक्तं यतः नाट्यशास्त्रस्य नियमानुसारं कालिदासस्य नाट्यकलायां परमविकासः अस्मिन् नाटके दृश्यते। कालिदासः श्रृङ्गाररसं केन्द्रे स्थापयित्वा नाटकानि रचयति। कालिदासः स्वकल्पनात् संयोगविरहयोः दृश्यानि निर्मनन्ति। रूपकनाटकस्य मुख्यः रसः शृङ्गारः अन्ये सर्वे रसाः गौणाः भवेयुः। एतां परम्पराम् अनुसृत्य कालिदासः अपि गौणरूपेण अन्येषां रसानां प्रयोगं करोति। यथा चतुर्थे कृतौ वत्सल्यविप्रलम्भं प्रयुङ्क्ते। शकुन्तला यदा भर्तुः निवासस्थानं प्रति गच्छति तदा सः यथा पशुपक्षि-लता-कण्वं वर्णयति तत् स्वयमेव अद्वितीयं मर्मस्पर्शी च दृश्यं भवति।
- महाकविकालिदासस्य नाटकेषु अन्यत् महत्त्वपूर्णं वैशिष्ट्यं प्रकृतेः चित्रणम् अस्ति। कालिदासः प्रकृतेः अत्यन्तं सजीवैः मानवीयभावैः सह संयोजयित्वा नाटके प्रकृतेः वर्णनं करोति। प्रकृतेः मनुष्यस्य च गहनः सम्बन्धः तस्य नाट्यकृतौ दृश्यते। कालिदासः स्वनाटके प्रकृतेः साहाय्यम् आदाय मानवीयभावानां, तेषां तीव्रताम्, भावनानां वास्तविकतां च प्रकटयति। पात्रस्य मनसि ये भावाः उद्भवन्ति तेषां प्रकृतौ घटमानानां घटनाभिः सह संयोजयित्वा ते प्रेक्षकाणां हृदयं भावुकं कुर्वन्ति। अभिज्ञानशाकुन्तलामे दुष्यन्तः शकुन्तलावियोगविक्षिप्तः स्वकर्मणा पश्चात्तापं करोति। तथा च वसन्तस्य आगमनेन प्रकृतौ आनन्दस्य सुखस्य च वातावरणं न भवति। आम्रा न प्रफुल्लन्ते, कोकिलस्य स्वरः निवृत्तः अस्ति। कालिदासः सुन्दरदृष्टान्तैः अपि प्रसिद्धः अस्ति, अतः सः स्वस्य असामान्यप्रतिभायाः उपयोगं करोति। अद्भुतं पाण्डित्यं च सौन्दर्यवर्णनं तस्य त्रयोऽपि नाटकेषु दृश्यते। अभिज्ञानशाकुन्तलम् इव कालिदासः शकुन्तलारूपवर्णनात् स्वं विच्छेदं कर्तुं असमर्थः अस्ति। सः दुष्यन्तस्य दृष्ट्या शकुन्तलायाः सौन्दर्यस्य वर्णनं बहुवारं करोति।

टिप्पणी

भारतीयनाटकानां
परिचयम्

टिप्पणी

भवान् किम् अधिगतम्

- कालिदासः संस्कृतस्य महाकविषु गण्यते।
- कालिदासस्य सृष्टिकालः प्रथमशताब्दी ई.पू. सः विक्रमादित्यस्य नवरत्नेषु अन्यतमः आसीत्।
- महाकविः कालिदासः त्रीणि महाकाव्यानि केवलं त्रीणि रूपकाणि च रचयन्ति।
- कालिदासस्य रचितानि त्रीणि नाटकानि सन्ति- मालविकाग्निमित्रं, विक्रमोर्वशीयम् च अभिज्ञानशाकुन्तलम्।
- अभिज्ञानशाकुन्तलम् नाट्यशास्त्रपरम्परायां श्रेष्ठं नाटकम् अस्ति।
- नाट्यशास्त्रे वर्णितविषयाणां व्याख्यानार्थं प्रायः कालिदासस्य कृतीनां उदाहरणानि दीयन्ते।
- अभिज्ञानशाकुन्तलम् इति एकमात्रं ग्रन्थं यस्य अनुवादः भारते अपि च विश्वस्य अन्यभाषासु अपि कृतः अस्ति।
- मालविकाग्निमित्रम् या शुङ्गवंशराज अग्निमित्रस्य मालविका नाम राजकुमारी च प्रेमकथा अस्ति।
- तस्य द्वितीयं नाटकम् 'विक्रमोर्वशीयम्' अप्सरा उर्वशी-राजपुरुवरयोः परस्परप्रेमस्य कथां कथयति। अस्याः कथायाः मूलरूपं वैदिककथाभ्यां तेन स्वीकृतम्।
- कालिदासः महाभारतस्य शकुन्तलोपाख्यानात् अभिज्ञानशाकुन्तलम् इति कथां स्वीकरोति। अभिज्ञानशाकुन्तलम् इति नाटके कालिदासः स्वकल्पनायां मूलकथायां किञ्चित् परिवर्तनं कृत्वा नाटकं अधिकं रोचकं कर्तुं प्रयतते।
- कालिदासः स्वकल्पनात् किञ्चित् परिवर्तनं करोति यथा भनवेरस्य दृश्यं, दुर्वासस्य शापं, मत्स्यजीविनः घटना।
- अभिज्ञानशाकुन्तलमे सप्त अङ्काः सन्ति।
- अभिज्ञानशाकुन्तलस्य मुख्यपात्राः सन्ति- दुष्यन्तः, शकुन्तला, अनुसूया, प्रियमवदा, विदुषकः, कण्वः, दुर्वासा, शारंगर्वः, शरद्वतः, गौतमः, मारीचः इत्यादिनां।
- अस्मिन् नाटके कालिदासः अपि स्वकल्पनानुसारं मूलकथायां किञ्चित् चरित्रपरिवर्तनं कृतवान् अस्ति।

पाठांतप्रश्नाः

- 1 अभिज्ञानशाकुन्तलस्य मुख्यकथायाः शकुन्तलोपाख्यानस्य च कः भेदः?
- 2 कालिदासस्य विषये किं जानासि?
- 3 अभिज्ञानशाकुन्तलस्य नायकस्य विषये कथयतु?
- 4 'अभिज्ञानशाकुन्तल' इत्यस्य नाट्यशैल्याः विषये टिप्पणीं लिखन्तु।

टिप्पणी

पाठगतप्रश्नानि उत्तराणि

10.1

1. प्रथमशताब्दी ई.पू
2. अभिज्ञानशाकुन्तलम्
3. महाभारतस्य शकुन्तलोपाख्यानपद्यपुराणम्
4. राजा दुष्यन्तस्य शकुन्तलस्य च प्रेमकथा
5. मेघदूतं रघुवंशं कुमारसंभवं च।

10.2

1. सप्तांका
2. दुष्यन्तः
3. दुष्यन्तं शकुन्तला च
4. चतुर्थः अंकः
5. प्रसिद्धः
6. षष्ठे अंकः

भारतीयनाटकानां
परिचयम्

टिप्पणी

10.3

1. धीरोदात्तः
2. अद्वितीयं सौन्दर्यं, विनयः, विनयः, व्यावहारिकता च
3. शकुन्तलस्य मित्राणि
4. कणवः आश्रमस्य पितृपुरुषः शकुन्तला च तस्य दत्तककन्या।
5. क्रुद्धः क्रुद्धः च स्वभावः
6. महर्षि मरिचस्य आश्रमे